

общественного.

В настоящее время еще рано говорить о выделении в предложенном наборе феноменов некоего системообразующего признака. Изучаемое явление представляется настолько сложным, что желание выделить такой признак без тщательного изучения существующих внутри явления связей легко может привести к ошибке.

Выводы не лежат на поверхности, и как бы ни были велики и значимы конкретные открытия в различных аспектах этой обширной проблемы, как бы ни были перспективны для дальнейшего исследования выдвинутые смелые гипотезы, важнейшее значение исследований сущности менталитета лежит в области философии: в разработке общей концепции, которая в контексте научных знаний конца XX века не нуждается в гипотезе.

Библиографические ссылки::

1. Гершунский Б.С. Философия образования для XXI века (В поисках практико-ориентированных образовательных концепций)/Гершунский Б.С. – М.: Изд-во «Совершенство», 1998. – 608 с.
2. Гуревич А.Я. Проблема ментальностей в современной историографии / А.Я. Гуревич // Всеобщая история: дискуссия, новые подходы. Вып. 1. М., 1989., с.75-89.
3. Гуревич А.Я. Исторический синтез и Школа «Анналов» / А.Я. Гуревич. – М.: Изд-во «Индрик», 1993. – 328 с.
4. Гуревич А.Я. Историческая наука и историческая антропология / А.Я. Гуревич – // Вопросы философии. 1988, № 1. с. 56-70.
5. Дубов И.Г. Феномен менталитета: психологический анализ / И.Г.Дубов // Вопросы психологии. 1993, № 5. с. 20-29.
6. Шкуратов В.А. Историческая психология. Уч. пос. изд. 2./ В.А. Шкуратов. – М., 1997. – 505 с.
7. Шкуратов В.А. Историческая психология на перекрестках человекознания / В.А. Шкуратов // Одиссей, 1991. – М.: Наука, 1991 (325).
8. Шенкао М.А. Основы философской танатологии / М.А. Шенка. – Черкесск: КЧТИ, 2002. – 252 с.

УДК 329.12 : 2 – 674 (4-15) «712»

Т. С. Литвин

СУЧАСНІ ЄВРОПЕЙСЬКІ МУЛЬТИКУЛЬТУРНІ ПРОЦЕСИ У СВІТЛІ ПРОБЛЕМИ ДЕФІНІЦІЇ СВОБОДИ

Розкрито специфіку сучасних мультикультурних процесів як складової частини парадигмального протистояння Традиції і модерну. Доведено взаємозв'язок європейського мультикультурного колапсу із проблемою співвідношення концептів негативної і позитивної свободи.

Ключові слова: мультикультуралізм, асиміляція, традиційне суспільство, модерн, лібералізм, негативна свобода, позитивна свобода.

Раскрыта специфика современных мультикультурных процессов как составной части парадигмального противостояния Традиции и модерна. Доказана взаимосвязь европейского мультикультурного коллапса с проблемой соотношения концептов негативной и позитивной свободы.

Ключевые слова: мультикультуралізм, асиміляція, традиційне общество, модерн, лібералізм, негативная свобода, позитивная свобода.

The article deals with the problems of multiculturalism in Europe. Multiculturalism as a confrontation of traditional and modern society. Multiculturalism and the problem of negative and positive liberty.

Keywords: multiculturalism, assimilation, traditional society, modernity, liberalism, negative liberty, positive liberty.

© Т. С. Литвин, 2012

Проблема мультикультурного колапсу в Європі, умовним початком якого можна вважати вихід у світ у серпні 2010 року скандальної книги Т.Саррацина «Німеччина самоліквідується», зберігає статус наболілої. У той час, як ліберальні консерватори заговорили про повернення до

політики асиміляції, праві розширюють парламентське представництво, отримуючи «мандати довіри» від наляканих ісламською загрозою громадян, а ліваки не втрачають оптимізму і вважають «мультикультурну істерію» спланованою «неонацистською» провокацією приреченою на провал. Гостроти додають політичні аналітики і оглядачі, які епатують перед некритично мислячою публікою на шпальтах Internet-видань.

Виходячи із твердження про складність і багатоаспектний характер сучасної етнокультурної ситуації у Європі, ми хотіли б зупинитися на проблемі взаємозв'язку мультикультурного колапсу із давнім протиборством двох фундаментальних поглядів на феномен свободи, що і є **метою** даної статті. При цьому теоретичним базисом нашого дослідження будуть концепції свободи М. Бердяєва та І. Берліна, а методологічним – парадигмальний аналіз О. Дугіна.

Свобода є однією із найбільш полісемантичних і розмитих філософських категорій, про які можна говорити, що вони означають усе і нічого, якщо лише ми заздальгідь не визначимо методологічні координати і відправну точку нашої рефлексії. За таку відправну точку ми вважаємо запропонований О. Дугіним метод парадигмального аналізу, який дозволяє зафіксувати появу будь-якого концепту чи категорії і прослідкувати усі їхні семантичні трансформації у межах парадигм і фазових переходів [5, с. 34–35, 38].

Поняття «свободи» вперше з'являється у християнській традиції і впливає із фундаментального принципу креаціонізму – *creatio ex nihilo*, що означає радикальний, нездоланий розрив між Творцем, який є «чисте буття» і творінням, яке є «ніщо». Через це людина у аврамічній традиції (християнство, іслам) наділена свободою, із якої випливає дихотомія Добра і Зла, а первинним, вихідним актом реалізації цієї свободи є свобода вибору між Добром і Злом. Слід наголосити, що у маніфестаціоністській політеїстичній традиції (буддизм, даосизм, індуїзм) відсутнє поняття свободи і, відповідно, чітка дихотомія Добра і Зла. Це зумовлено фундаментальним пантеїстичним принципом маніфестаціонізму – *creatio ex Deo*. А якщо усе суще є модуси Абсолюту, якщо усе суще потенційно несе у собі часточку Абсолюту, то свобода непотрібна [5, с. 219, 221–222]. У креаціонізмі ж свобода є головною атрибутивною характеристикою людини.

Незважаючи на належність креаціоністської і маніфестаціоністської моделей до однієї парадигми, між ними менше спільного, ніж між креаціонізмом і модерном. Проект модерну, будучи спрямованим на нівеляцію традиції в принципі, тим не менше, увібрав у себе основоположні категорії креаціонізму, інтерпретувавши їх у новому парадигмальному контексті, і проблема свободи тут не виняток. У модерній парадигмі свобода займає те ж фундаментальне місце, що й у креаціонізмі, про що можна судити хоча б із етимології поняття «лібералізм», що досить важливо, бо ж саме лібералізм є ортодоксальним втіленням парадигмальних установок модерну на рівні суспільної ідеології.

Звичайно, смисл поняття «свобода» зазнав суттєвої трансформації. Розуміння свободи розвивається тепер у двох напрямках, на що уперше звернули увагу М. Бердяєв, І. Берлін та М. Лосський, визначивши ці напрямки як два концепти свободи: негативний і позитивний – у І. Берліна, або ж формальний і матеріальний – у М. Бердяєва та М. Лосського [3, с. 214; 4, с. 548; 6, с. 485]. І те, що мислителі із діаметрально протилежними поглядами дійшли одних і тих же висновків щодо вищезначеної проблеми, вказує на фундаментальність такої дихотомії свободи. За переконанням І. Берліна, за цими двома визначеннями стоїть уся історія людства та її перспектива. Дійсно, відштовхуючись від дихотомії «негативна/позитивна свобода», як відправної точки, ми можемо зрозуміти низку суспільних процесів і феноменів як минулого, так і сучасності.

Негативна або формальна дефініція демонструє мінімалістичний підхід до проблеми свободи. Свобода у цьому розумінні є «свободою від», тобто полягає у визначенні меж невтручання держави, суспільства, інших осіб у життя індивіда. «Захист свободи полягає в «негативній» меті – відверненні втручання. [...] Що ширший простір, де нема втручання, то ширша моя свобода» [4, с. 549, 552]. Таке розуміння свободи є базовим для ліберальної ідеології; воно включає у себе формальні права і свободи, а також соціальні блага, переважно матеріального характеру.

В основі негативної свободи – принцип аксіологічного релятивізму, тобто переконання того, що різні індивіди можуть мати відмінні інтереси, прагнення потреби, керуючись при цьому відповідно різними ціннісними установками. «Припущення, що усі цінності можна виміряти за одним масштабом, на мою думку, – говорить І. Берлін – фальсифікує наше знання, згідно з яким люди – це вільні діячі» [4, с. 582]. У цьому полягає суть визначеної ним концепції «плюралізму цінностей», що лягла в основу мультикультурного курсу. Тому ліберального теоретика І. Берліна, як і «франкфуртця», фрейдомарксиста Г. Маркузе, вважають одним із головних творців концепції мультикультуралізму. І такий підхід має рацію, якщо виходити із розуміння індивіда і

усього одиничного як онтологічної самодостатності, що, власне, і притаманне англосаксонській номіналістично-емпіричній філософській традиції.

Далі ми повинні констатувати той факт, що такий підхід ставить під сумнів легітимність, метаіндивідуальних феноменів, зокрема культури і релігії. Таким чином, негативна свобода, як «свобода від» є не стільки свободою від втручання держави чи суспільства, скільки від усього надіндивідуального, що виходить за межі індивіда і претендує на тотальність. Недарма М. Бердяєв зазначає, що у сучасному суспільстві на захист релігійної свободи, як і культурних відмінностей, стають соціалісти, ліберали і позитивісти – люди, абсолютно байдужі до цих проблем [3, с. 212–213]. М. Лосський вказує на таку характерну рису негативної свободи, як відсутність залежності індивіда від будь якої умови, тому така свобода не є відносною, бо *«не залишилося нічого, відносно чого Я могло би бути невільним»*, а *«людина виявляється вільною від усього, що є у світі, і навіть Того, Хто вище світу»* [6, с. 485–575].

Проблема позитивної свободи є більш складною, і, щоб зрозуміти її суть необхідно відповісти на питання: «хто мною править?», результатом чого має стати висновок: «Я нікому не раб, я сам собі пан». *«Свобода – це покора, але покора законові, який ми самі собі накладаємо, а жодна людина не може поневолити сама себе»* [4, с. 558]. Таким чином, в основі концепту позитивної свободи лежить принцип самокерування. Самокерування власним «Я» призводить до його розчеплення на дві сутності. Перша сутність, як її називає І. Берлін «вища натура», або «справжня» природа», має своїм підґрунтям абсолют «гасіо». Друга – «нижча натура» коріниться у ірраціональних імпульсах, неконтрольованих бажаннях, пристрастях, утіхах. *«Позитивна» концепція свободи як панування над самим собою, – зазначає Берлін, – погоджується із цим поділом особистості надвоє: на трансцендентного, домінантного контролера та емпіричний клумак бажань і пристрастей, які слід погамувати»* [4, с. 557].

Таким чином, у ході здійснення процедури самокерування ми розбиваємо Я-суб'єкт на емпіричний суб'єкт, тобто індивіда як такого і те, що І. Кант називав «трансцендентальним суб'єктом», а Й. Фіхте – «родовим суб'єктом», тобто суб'єкт як соціальне ціле. І це соціальне ціле володіє приматом стосовно індивідуума, який є лише окремим несамодостатнім елементом цього цілого. *«Справжнє «я» можна уявити собі як щось ширше, ніж індивід, – зазначає І. Берлін, – як соціальне «ціле», якого індивід є лише елементом чи аспектом: плем'я, раса, церква, держава, велике суспільство мертвих, живих і ще не народжених. Ця сутність далі ототожнюється зі «справжнім» «я», що, накладаючи колективну чи «органічну» єдину волю своїм непокірливим «членам», досягає своєї, а отже, і їхньої, «вищої» свободи»* [4, с. 556].

І. Берлін називає серед мислителів, чиї погляди вплинули на становлення концепту позитивної свободи, Ж.-Ж. Руссо, І. Канта, Й. Фіхте, Г. Гегеля, і зазначає, що цей підхід до проблеми свободи лежить в основі релігійних доктрин, що мають претензії на керівну суспільну роль, і тоталітарних режимів та диктатур, як правого, так і лівого спрямування. Однак більш глибокий парадигмальний аналіз концепту позитивної свободи дає підстави бачити її витоки у креаціоністській традиції.

Позитивна, або, як її називає М. Бердяєв, матеріальна свобода не є сукупністю формальних прав, як у політичному лібералізмі, не є свободою беззмістовною, байдужою, вона є тягарем, який людина змушена на собі нести через свою природу, про що ми зазначали вище. Психологія формальної свободи виражається формулою: «Я хочу, щоб було те, що я хочу», психологія ж матеріальної свободи – формулою: «Я хочу, щоб було щось». У формальній свободі воля не має предмета вибору і спрямування, у той час як матеріальна свобода такий предмет має [3, с. 214]. Якщо негативна, формальна свобода пов'язана із соціальними благами, що мають матеріальну природу, то позитивна, матеріальна має у своїй основі цінності метафізичного характеру, скажімо, націю чи релігію. *«Цінності історичні передбачають жертву людськими благами і людськими поколіннями в ім'я того, що вище блага і щастя людей та їх емпіричного життя. [...] Усяку цінність доводиться утверджувати жертвовно, поверх блага людей, і вона стикається із виключним утвердженням блага народу, як вищого критерію»* [2, с. 45].

Звичайно, для західного ліберала такий підхід до вирішення проблеми свободи на теоретичному і практичному рівнях є неприпустимим, обскурантським, надто ж після всесвітнього тріумфу лібералізму кінця 80-х–початку 90-х років ХХ століття, коли подібні «суспільні забобони» однозначно стали сприйматися як надбання темного, похмурого минулого, а спроби їхньої реактуалізації – як невдалий жарт. Тому ліберал завжди є апологетом негативної свободи. *«Плюралізм, із тією мірою негативної свободи, яку він тягне за собою, як на мене, – резюмує І. Берлін, – є правдивішим і гуманнішим ідеалом, ніж цілі тих, хто шукає у великих, дисциплінованих і авторитарних структурах ідеалу позитивного самопанування класів, народів чи усього людства. Він правдивіший, бо принаймні визнає той факт, що в людини багато цілей, не завжди сумірних, які постійно змагаються між собою. [...] Припущення, що усі цінності*

можна виміряти за одним масштабом, на мою думку, фальсифікує наше знання, згідно з яким люди – це вільні діячі» [4, с. 582].

Починаючи із 60-х років ХХ століття, під тиском критики спершу «франкфуртців», а потім постмодерністів, західна ліберальна демократія була змушена перейти від асиміляторського до мультикультурного курсу. Поширення постмодерністських концепцій емансипації, *diferance*, плюралізму не могли не вплинути на суспільно-політичні доктрини західного соціуму. У першу чергу, ці постмодерністські тренди закріпилися у лівацькому і ліво-анархістському середовищі, тому ліберальні теоретики не могли не відреагувати. Як альтернатива класичному лібералізму приходить неолібералізм у його комунітаристській та лібертаристській версіях. Власне тоді, у 60-х роках, в лексиконі суспільних наук з'являється поняття мультикультуралізму.

Від спроб асиміляції носіїв інших, відмінних типів ідентичності, західне ліберальне суспільство перейшло до спроб їхньої ізоляції і, таким чином, відчуження. Саме концепт негативної свободи мав забезпечити індивіда, який сповідує європейські ліберальні цінності, від впливу традиційної культури і релігії. Якщо надавати мультикультуралізму такого сенсу – стає зрозумілим суперечливий момент, який полягає у тому, що базовою цінністю лібералізму є індивід, у той час як мультикультуралізм, будучи елементом ліберальної ідеології за таку базову цінність визнає спільноту як колективний суб'єкт. Тут ми повинні звернути увагу на абсурдність ідей рівноцінності культур, культурної трансгресії і визнання формального права на свободу самовираження та ідентичності. Зрозуміти ці ідеї можна, лише прийнявши, як апіорну даність, примат індивідуального над соціальним. І це логіка мислення західного ліберального індивіда, який усвідомлює свою індивідуальність як первинну щодо будь-яких культурних форм.

Однак ці ідеї будуть абсолютно незрозумілими носію традиційної культури, який є невід'ємною частиною своєї спільноти як цілого і визначений цією спільнотою. Індивід у традиційному суспільстві не є повноцінним індивідом у модерному розумінні, тобто самодостатнім соціальним «атомом», незалежним від спільноти, релігії, культури, сталого комплексу ідентичності. Тому коли Н.Саркозі говорить, що мусульманські жінки у Франції «*відрізані від соціального життя і позбавлені права на прояв індивідуальності*», його емансипаційні зусилля насправді не мають впливу, і є марними, через те що ті на кого ці зусилля спрямовані, мислять іншими категоріями і аж ніяк не відчувають себе пригнобленими [8].

І це ще один парадокс мультикультуралізму, бо ж принцип плюралізму передбачає відсутність догматичної установки на правильність однієї позиції щодо іншої, на чому наголошує І. Берлін у своїх концепціях «плюралізму цінностей» та «агонального лібералізму» (термін Д. Грея). А виходить, що у подібних твердженнях європейських політиків ми стикаємося зі старим добрим європоцентризмом із його претензіями на універсальність. Заперечуючи універсальність і догматизм, та протиставляючи їм ідею розбіжності, мультикультуралізм водночас сам постулюється як певна догма, аксіома. Але саме у таких парадоксах і суперечностях мультикультурний курс і демонструє свою неспроможність. І приклад Н. Саркозі яскраво демонструє бачення Традиції модерним ліберальним індивідом, побудоване не на сприйнятті її самоцінності, а на аберації Традиції. Індивід, який живе у модерні і не здатний вийти за його парадигмальні рамки, сприймає історичний процес як лінійний і поступальний, тому Традиція для нього суть «дитинство людства» – завжди наївне, недорозвинене, загальмоване, примітивне, а іноді і обскурантське [5, с. 38, 53–54].

Події 2010–2012 років переконливо засвідчили провал спроб відгородитися бар'єром негативної свободи від проблеми мігрантів та ісламізму. Мультикультурний колапс у Європі – проблема надзвичайно багатоаспектна, тому не слід оцінювати її надто спрощено. І одною із таких складових мультикультурного колапсу можна вважати чергове зіткнення двох фундаментальних концепцій свободи. І.Берлін зазначав, що «*позитивне й негативне поняття свободи історично розвивалися в різних напрямках, не завжди логічно виваженими кроками, поки, нарешті, не зайшли у прямий конфлікт між собою*» [4, с. 555]. Найбільш масштабними епізодами цього зіткнення була боротьба лібералізму спочатку із фашизмом, а потім із комунізмом, як альтернативними неортодоксальними версіями модерну. Ще раніше лібералізм здолав клерикалізм, секуляризувавши західний соціум. Тепер лібералізм вступив у протиборство із ісламізмом як носієм ідеї позитивної свободи.

Іслам, як і християнство, є частиною креаціоністської традиції і тому свобода в ісламі теж розуміється як тягар, а не формальне право. Говорячи про свободу у християнстві, М. Бердяєв зауважує, що християнство завжди утверджує «щось», тому у християнстві ніколи не змішуються свобода і сваволя, тоді як у лібералізмі остання часто видається за свободу і захищається законом. Свобода є внутрішнім смислом християнства, а не його формальним принципом. Не можна наполягати на формальній терпимості у справах віри. Терпимість, як формальний і беззмстовний принцип, є результатом релігійної байдужості, відсутності вольового вибору.

Християнство, як і будь-яка справжня віра, є виключно нетерпимою до того, що вона вважає злом, оману і пустотою, бо християнство претендує бути «усім», а не «чимось» [3, с. 214].

Ці міркування М.Бердяєва, безперечно, стосуються не тільки християнства, але і креаціоністської традиції загалом, а отже, й ісламу в тому числі. Не слід чекати від мусульманина толерантності до європейського життєвого укладу, моральних норм і ціннісних орієнтирів, які із точки зору його релігії є нігілістичними, противними їй, а отже, підлягають знищенню. Тим більше, не слід чекати прийняття європейських ліберальних цінностей від п'ятимільйонної мусульманської громади (приклад Франції), враховуючи, що більша частина репрезентантів цієї спільноти є релігійними ортодоксами [7].

Висновки. Слід підкреслити, що у випадку із мультикультурним колапсом мова йде не про конфлікт ісламу і християнства, як двох традицій у межах однієї парадигми. Тут ми маємо справу із зіткненням двох парадигм, двох площин мислення – традиційної і модерної, – які взаємно виключають і заперечують одна одну. Західний ліберал мислить категорією негативної свободи, ісламіст – позитивної, тому досягнення консенсусу між ним є неможливим. І ліберальні консерватори, які стоять зараз на чолі європейських урядів, не бачать іншої альтернативи мультикультуралізму, як повернення до старого, надійного, перевіреного часом асиміляторського курсу, який передбачає модернізацію носія традиційної культури і перетворення його у повноцінного, самодостатнього індивіда.

Чимало політиків і експертів, переважно лівого та ліво-ліберального (соціал-демократичного) спрямування, абсолютизуючи роль соціально-економічних чинників і недооцінюючи роль культурного середовища та ідентичності, заявляють про надуманий і роздутий характер проблеми мультикультурного колапсу. Вони продовжують апелювати до толерантності, соціальної солідарності і виголосити гасла проти расизму і ксенофобії [7].

Реакція європейських урядів на проблему мігрантів, із одного боку, є типовим вираженням негативної свободи – «свободи від». Це спроба захистити своїх громадян, окреслити їхній простір свободи, вільний від втручання іншої культури та ідентичності. Але парадокс полягає у тому, що, намагаючись захистити негативну свободу індивіда від «інших», що не поділяють ліберальних цінностей, держава сама ж змушена порушити кордони цієї негативної свободи.

Окремі політичні сили знову заговорили про ідеал позитивної свободи, про цінності, родини, нації, держави, ідентичності, релігії. У Європі зараз перемагають праві сили, і було б помилково твердити, що цьому не сприяють певні умонастрої у суспільстві [1]. Однак у цілому Європа не може здійснити радикальний поворот до ідеї позитивної свободи. Показово, що і сам І. Берлін визнавав доцільність позитивної свободи лише як засобу досягнення негативної свободи, або як вимушений крок задля її захисту [4, с. 581]. Тож за спалахом правих рухів упізнається силует негативної свободи – все те ж прагнення захистити простір невтручання, захистити індивіда, його права та свободи.

Бібліографічні посилання:

1. **Артюхов А.** Отказ от мультикультурализма означает крах ЕС [Электронный ресурс] / А. Артюхов. – Режим доступа: http://badnews.org.ru/news/otkaz_ot_multikulturalizma_oznachaet_krakh_es/2011-05-02-7816
2. **Бердяев Н.** Судьба России / Н. Бердяев; [Репринт. воспр. изд. 1918 г.]. – М. : Изд-во МГУ, 1990. – 256 с.
3. **Бердяев Н.** Философия свободы. [Электронный ресурс] / Н. Бердяев; [Репринт. воспр. изд. 1911 г.]. – М. : Московский филиал «Интерпартнер-МКС» СП «МКС Плюс», 1990. – 288 с.
4. **Берлін І.** Два концепти свободи / І. Берлін // Лібералізм: антологія. – К. : Смолоскип, 2009. – С. 546-584
5. **Дугин А.** Постфилософия. Три парадигмы в истории мысли [Текст] / А. Дугин. – М. : Евразийское движение, 2009. – 774 с.
6. **Лосский Н.** Избранное / Н.Лосский. – М. : Правда, 1991. – 624 с.
7. Национальная Ассамблея Франции осудила ношение паранджи [Электронный ресурс] / Информагенство Lenta.ru. – Режим доступа: <http://lenta.ru/news/2010/05/12/veil/>
8. **Николя Саркози сравнил ношение паранджи с рабством** [Электронный ресурс] / Информагенство Lenta.ru. – Режим доступа: <http://lenta.ru/news/2009/06/22/burka/>